

Ղարաբաղյան հիմնահարցի պատմական ակունքները

Արտակ Վ. Մաղալյան
պատմ. գիտ. թեկնածու

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ*

Հայոց թագավորության անկումից հետո Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք անառիկ վայրերում առկա մանր իշխանությունները պահպանեցին իրենց կիսանկախ գոյությունը ողջ միջնադարի ընթացքում: Այդ կիսանկախ իշխանություններից առավել հզորը Արցախի մելիքություններն էին, որոնց էլ վիճակված էր մեծ դեր խաղալ ու ճիջնադարի հայոց պատմության մեջ:

Գնահատելով թուրքերի դեմ մղված պայքարում հայերի բազմաթիվ ծառայությունները՝ Իրանի Նադիր շահը 1736 թ. ճանաչեց Արցախի մելիքների ինքնիշխանությունը և վերահաստատեց նրանց դաշնային ինքնավարությունը՝ **Խամսայի մելիքություններ** (պարսկերեն՝ «Մահալ-ե խամսե») անունով¹: Իսկ Դիզակ գավառի տիրակալ Մելիք-Եզանը նշանակվեց Խամսայի մելիքությունների ընդհանուր կառավարիչ: Մխաված չենք լինի, եթե ասենք, որ հայ իրականության մեջ Արցախի մելիքությունները մնացել էին այն միակ ուժը, որոնց հենքի վրա, հնարավորության դեպքում, կարող էր վերստին հառնել հայոց պետակա-

նությունը: Թվում էր, թե ոչինչ չի սպառնում Արցախի մելիքների իշխանությանը իրենց երկրամասի վրա, եթե մի անակնկալ դիպված չգար խախտելու կիսանկախ լեռնաշխարհի անդորրը: Նադիր շահը իր հրամանով 1744 թ. մահապատժի ենթարկված Մելիք-Միրզաբեկի փոխարեն Վարանդայի տիրակալ էր նշանակել Մելիք-Հուսեինի ավագ որդի Մելիք-Հովսեփին, որին ևս պարսիկները Հուսեին էին անվանում: Վերջինիս ստորագրությունն ու կնիքը պահպանվել են 1745 թ. հուլիսի 27-ին կազմված մի պարսկերեն կալվածագրում՝ «Վարանդայի Մելիք Հուսեյն» ձևով²:

Սակայն Մելիք-Հովսեփի իշխանությունը կարճ է տևել: Նրա կրտսեր եղբայր Մելիք-Շահնազար Բ-ն, օգտվելով Նադիր շահի սպանությանը (1747) հաջորդած քաոսից, սպանում է եղբորը, կոտորում նրա ընտանիքը և իրեն հռչակում Վարանդայի մելիք: Ուշագրավ է այս եղբայրասպանության Բաֆթու մեկնաբանությունը. «Մելիք-Հովսեփը և Մելիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին,– բա-

* «Ղարաբաղյան հիմնահարցի պատմական ակունքները» խորագրով հրապարակվող հոդվածներից առաջինը լույս է տեսել «Վեմ»-ի 2009 թ. N 3-ում Յենրիկ Ս. Սվազյանի հեղինակությամբ: Այս հրապարակումը նոր փաստեր ու եզրակացություններ է ավելացնում Արտակ Վ. Մաղալյանի «Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ.» մենագրության դրույթներին, որի գրախոսությունը հրապարակվել է Վեմ»-ի 2009 թ. N 1-ում: «Ղարաբաղի խանության ծագումը» հոդվածն ընդունվել է տպագրության 04. 06. 2010:

1 Դաշնության մեջ մտնում էին Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքությունները, որոնք տարածվում էին Գանձակի գավառի սահմաններից մինչև Արաքս գետի ափերը: 2 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ, վավ. 198, բնագիր:

Բ (Ը) ԳԱՐԻ, ԲԻՎ 2(30) ԿԱՐԻ-ԽՈՒՆԻ 2010

ՎԵՄ ԽԱՄՍԱՅԻ ԿԱՎԱՐԱՆ ԽԱՆՈՒՆ

ցահայտում է նա, – Հովսեփը ծնված էր Մելիք-Հուսեփին Աննա-խաթուն անունով կնոջից, որը Դիզակի իշխան Մելիք-Ավանի քույրն էր, իսկ Մելիք-Շահնագարը ծնված էր Չոհրա-խանումից, որը Նախիջևանի խանի աղջիկն էր, ազգով թուրք: Մելիք-Հուսեփինը նրան իբրև գերի բերեց Նախիջևանից, հետո ամուսնացավ նրա հետ»³: Ըստ Մելիք-Շահնագարյանների տոհմական ավանդությունների՝ Մելիք-Հուսեփինը Չոհրա-խանումին փախցրել է Արցախի տղամասերի գործի դեպի Սյունիք 1724-ին կատարած օգնական ռազմերթի ընթացքում, երբ վերջինս ընդամենը 15 տարեկան էր⁴, հետևաբար՝ Չոհրա-խանումը ծնվել է 1709 թ.: Այստեղից կարող ենք ենթադրել, որ Մելիք-Շահնագարը, ամենայն հավանականությամբ, ծնված պետք է լինի այդ դեպքից մեկ-երկու տարի անց՝ 1725 կամ 1726 թվականին⁵:

Միաժամանակ պետք է նաև նշել, որ Շահնագարի կողմից սպանված Մելիք-Հովսեփը Խաչենի տիրակալ Հասան-Ջալալյանների տան փեսան էր և վերոհիշյալ արյունահեղությունից մազապուրծ եղած նրա փոքրահասակ որդին՝ Սայի-բեկը, ապաստանել էր այնտեղ՝ իր քեռի Մելիք-Ալլահվերդու մոտ: Սակայն շուտով սարքջալլուների ցեղապետ Փանահ Ալիի հետ դաշնակցած Մելիք-Շահնագարի եղբայրասպան ձեռքը հասավ նաև նրան...

Մելիք-Շահնագարի տմարդի արարքը նրա դեմ է հանում Արցախի մյուս մելիքներին: Այդ մելիքները՝ Գուլիստանի Մելիք-Հովսեփը, Ջրաբերդի Մելիք-Ալլահողուի սուլթանը, Խաչենի Մելիք-Ալլահվերդին և Դիզակի Մելիք-Եսային, միավորելով իրենց ուժերը, պաշարում են Մելիք-Շահնագարի Ավետարանոց բերդը, բայց վերահաս ձմռան պատճառով չկարողանալով այն գրավել, վերադառնում են իրենց տեղերը՝ գարնանը կրկին արշավելու պայմանով: Անտարակույս, Վարանդայի տիրոջ ուժերը բավարար չէին մյուս չորս մելիքների դեմ տևական ժամանակ պայքարելու համար: «Մելիք Շահնագարը զգալով իր տկարությունը մելիքների հանդեպ՝ անհանգստացած սկսում է ելք որոնել, – գրում է 19-րդ դարի պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը, – ճարահատյալ դիմում է Փանահ խանի օգնությանը, նրան հպատակվում և հավատարմության երդում է տալիս և նրա աջակցությամբ ազատվում մելիքների պատժից... Մելիք Շահնագարը լինելով շատ հարուստ՝ Գարաբաղի խաներին ծառայություններ է մատուցում, որի շնորհիվ մեծ պատվի է արժանանում: Փանահ խանի իշխանության սկզբնական շրջանում, երբ նա փողի կարիք էր զգում, Մելիք Շահնագարը անհրաժեշտության դեպքում օգնության էր հասնում և նրա կարիքները բավարարում: Վերջում Մելիք Շահնագարը իր գործերը բարելավելու և դիրքերն ամրապնդելու համար աղջկան՝ Հուրգաղ խանումին, կնության է տալիս Իբրահիմ խանին (Փանահի որդուն – Ա. Մ.), և այդ կերպ նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատում»⁶:

1775 թ. հուլիսի 6-ին Գանձասարից Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին ուղղված մի անստորագիր նամակում կարդում ենք. «**Եւ եթէ ի կողմանցս յայսցանէ հարցանիցես. հնգեքին մէկիքքն են ընդ մեզ բաց ի մէկիք Շահնագարէն, որ դեռևս խարդախութեամբ ընդ մեզ գնայ, և ո՛չ գնախանձն իւր հատանէ ի մէնջ»**⁷:

3 Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Եր., 1987, էջ 452:

4 Մատենադարան, ձեռ. N 7429, էջ 31բ:

5 Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Եր., 2007, էջ 173:

6 Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Եր., 2000, էջ 42, 50:

7 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 258, վավ. 25, հրատ. տե՛ս Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 236-237:

Արցախում տեղի ունեցած այս ողբերգական իրադարձությունները գնահատել է նաև Հովսեփ արքեպս. Արղությանը, որը 1780-ին հերթականությամբ ներկայացնելով Խամսայի մելիքներին, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի մասին գրում է. «Ջորացուցիչն է տաճկաց և միաբան ընդ խանին. ունի կարողութիւն և սա հազար արանց պատերազմողաց»⁸: Իսկ ահա գեներալ Պավել Պոտյոմկինին Հ. Արղությանի՝ 1783 թ. հունվարի 28-ին գրած նամակում կարդում ենք. «Մելիք Ադամի, մելիք Յովսեփի և մելիք Եսայու խորհուրդն մի էր, բայց ի մէջ նոցա որպէս թէ խտրոցէր մելիք Շահնազարն, որ է այր խորամանկ, թերահաւատ և ամենայն գործս բարեաց անպիտան, նենգաւոր և դաւաճանօղ եղբարց: Ի Ղարաբաղ գայր էլ ինչ, որպէս յերկրիս նօղայիքն խորանաշրջիկ, որք կոչիւր Ջվանշիր, որոյ զլիսաւորին անունն էր Փանայ խան: Խորամանկն ի չարիս մելիք Շահնազարն զնա կոչեալ ի յօգնութիւն իւր, կամաւ իւրով հնազանդեցաւ նմա և զբերթն իւր ետ նմա»⁹: Մենք այս հղումները կատարեցինք՝ ցույց տալու համար ժամանակակիցների միանշանակ գնահատականները Մելիք-Շահնազարի գործած դավաճանությանը:

Փաստորեն, այդ եղբայրասպան պատերազմում հայ մելիքներից հաղթողներ և պարտվողներ չէղան, այլ օգուտ քաղեց երրորդ, օտար կողմը՝ վաչկատուն սարքջալլուների ցեղապետ Փանահ խանը, որը Մելիք-Շահնազարի թողտվությամբ 1752-ին հաստատվեց Արցախի սրտում՝ Շուշիում:

Ո՞վ էր Ղարաբաղի խանության հիմնադիր Փանահը, որն այդքան ճարպկորեն օգտվեց Արցախի մելիքների երկպառակություններից: Նրա ծագման վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում մահմեդական պատմագիրներ Միրզա Աղիգոյալ-բեկը, Միրզա Ջամալ Ջևանշիրը և Ահմեդ-բեկ Ջևանշիրը: Ըստ Միրզա Աղիգոյալ-բեկի՝ «Փանահ խանի նախապապը՝ Փանահ-Ալի բեկը, ծագումով սարքջալլու ցեղից է»¹⁰: Համաձայն Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի՝ «Փանահ խանի տոհմը հին ժամանակներում Թուրքեստանից եկած բահմանլի ցեղի սարքջալլու ճյուղից է»¹¹: Իսկ Ահմեդ-բեկ Ջևանշիրը գրում է, որ Փանահը սերվել է Ղարաբաղյան քոչվոր ցեղերից¹²: Այսպիսով, Ղարաբաղի խանության երեք պատմագիրներն էլ միանշանակ Փանահ խանին քոչվորական ծագում են վերագրում:

Փանահի նախապապ Փանահ Ալի բեկը նախապես ծառայել է Գանձակի Ջիադոլլի խաների մոտ, այնուհետև գաղթել է Ջևանշիրի գավառ, որտեղ և ամուսնացել է: Նրա որդի Ալիին դժգոնության պատճառով Սարիջե Ալի էին անվանում: Ըստ Միրզա Աղիգոյալ-բեկի՝ հարստության շնորհիվ նա իր շուրջն է հավաքում ծառաների և գործավորների մի մեծ բազմություն, և Ջևանշիր ցեղի այդ քոչվորական խմբավորումը նրա անունով կոչվում է սարքջալլու¹³: Հետագայում դժգոյն Ալիի ունեցվածքն անցնում է որդուն՝ Իբրահիմ Խալիլ աղային: Կարծում ենք, մահմեդական պատմագիրների՝ Փանահի նախնիների հայտնի և հարուստ լինելու պնդումներին մեծ վերապահումներով պետք է մոտենալ:

8 Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ, Յովսեփ Արղութեան, Թիֆլիս, 1911, էջ 25, Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Ер., 1990, с.153.

9 Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 212.

10 Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, Баку, 1959, с. 66.

11 Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, Баку, 1959, с. 66.

12 Տէն Աхмед-бек Джеваншир, О политическом существовании Карабагского ханства, Баку, 1961, с. 18.

13 Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 49-50.

Հայտնի է, որ Նադիր շահը 1736 թ. Մուղանի «կուրուքայում» (ավագանու ժողով) Իրանի գահին տիրանալուց հետո իր գահակալմանը դեմ արտահայտված Գանձակի խանի իշխանությունը թուլացնելու նպատակով, նրան հպատակվող ջևանշիր, օթուզիքի և քյաբիբլու ցեղերին գաղթեցրել է Խորասան: Այդ ժամանակ է, որ Իբրահիմ Խալիլի ավագ որդի Ֆազլ Ալի բեկին տեսնում ենք Նադիր շահի մոտ որպես արքունի արարողապետի թաբին (ենթակա, ստորադաս) ծառայելիս:

Երբ թուրքերի դեմ մղված մարտերից մեկում Ֆազլ Ալի բեկը սպանվում է, շահի մոտ ծառայության է անցնում նրա կրտսեր եղբայրը՝ Փանահ Ալի բեկը: Վերջինս բամբ ձայնի շնորհիվ դառնում է շահի մունետիկը, որը քաղաքի փողոցներում բարձրաձայն հայտարարում էր շահի հրամանները: Նրան անվանում էին «ջառչի» (մունետիկ) Փանահ: Սակայն, երբ մի անկարգության համար Փանահը դատապարտվում է գլխատման, նրան հաջողվում է փախչել արքունիքից և անցնել Դարաբադ: Միրզա Ջամալ Ջևանշիրը Փանահի փախուստը թվագրում է հիջրի 1150 (1737/38) թվականով¹⁴: Նույն պատմագրի այն պնդումը, թե «հատկապես մեծ սխառնքներ նա գործեց Նադիր շահի՝ Ռումի (Թուրքիայի – Ա. Մ.) գորքերի դեմ մղած կռիվներում»¹⁵, գուրկ են պատմական հիմքից, քանի որ շահի մոտ Փանահի ծառայության ընթացքում թուրք-պարսկական 1730–1736 թթ. պատերազմն արդեն ավարտվել էր, իսկ 1743–1746 թթ. պատերազմը դեռևս չէր սկսվել: Ինչ վերաբերում է աղբյուրների վայ-պատմաբան Ֆ. Շուշինսկու այն պնդմանը, թե իբր՝ «արքունի սպասավորներից ինչ-որ մեկը նախանձեղով Փանահին, շջջաց Նադիր շահին, իբր Փանահը մտադրվել է սպանել նրան և տիրանալ գահին»¹⁶, ապա այս դեպքում գործ ունենք աղբյուրներից պատմաշինարարությանը բնորոշ ծիծաղաշարժ հորինվածքի հետ, որը մղոններով հեռու է պատմական իրականությունից:

Որոշ ժամանակ աստանդական կյանք վարելուց հետո Փանահը որպես դարուղա (հարկահավաք) ծառայության է անցնում Ջրաբերդի մելիք Ալլահոլլի սուլթանի մոտ: Հայ մելիքի հովանավորությունն ազատում է Փանահին շահի դահիճների ձեռքից: Փաստորեն, Ալլահոլլի սուլթանը իր ծոցում օձ ջերմացրեց, ապաստան ու մի աննշան պաշտոն տալով Նադիր շահի կողմից գլխատման դատապարտված փախստական մունետիկին, որը հետագայում իր զավակների հետ պատուհաս դարձավ և՛ Ալլահոլլի սուլթանի, և՛ Խամսայի մելիքությունների համար: Ինչպես կհամոզվենք ստորև, Փանահը «յուրովի» էր վարձահատույց լինելու Ջրաբերդի մելիքին իր կյանքը փրկելու համար:

1747 թ. հունիսի 20-ին Խորասանում դավադրության գոհ է դառնում Նադիր շահը: Խորասանյան դավադրությունը գործունեության լայն ասպարեզ է բացում երբեմնի փախստականի համար: Այդ ժամանակ է, որ օգտվելով Իրանում ստեղծված քառասյին իրավիճակից, Փանահի ցեղակիցները Խորասանից վերադառնում են Ջևանշիրի գավառ: Փանահը, թողնելով իր ծառայությունը Ալլահոլլի սուլթանի մոտ, երիտասարդ ցեղակիցներից մի ավագակախումբ է կազմում և «զբաղվում ավագակությամբ Շիրվանի, Շաքիի, Գանձակի և Դարաբադի վիլայեթներում: Բոլոր այդ երիտասարդներին նա դարձնում է հարուստ և առանց որևէ մեկից կախման: Մնացած ժողովրդի սերը նա գրավում

14 Стѣи Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, с. 66.

15 Там же.

16 Шушинский Ф., Шуша, Баку, 1968, с. 4.

է անասուններ, ձիեր և նվերներ բաժանելով, իսկ որոշ անհնազանդների իրեն է ենթարկում պատիժների և սպանությունների ճանապարհով»¹⁷: Այդպիսով, որոշ ժամանակ անց մեծ ճանապարհների այս ավազակը դառնում է ցեղապետ:

Այդ շրջանում Իրանում գահ է բարձրանում Նադիր շահի եղբորորդի Ադիլ շահը, որն իշխել է 1747–1748 թթ.: Նա Ամիր Ասլան խանին նշանակում է Ատրպատականի կառավարիչ: Վերջինս, լսելով Փանահի մասին, հանդիպում է նրան և պահանջում է հպատակվել Ադիլ շահին: Փանահն, այլ ելք չունենալով, նպատակահարմար է գտնում հնազանդվել, և Ամիր Ասլան խանի միջնորդությամբ 1748 թ. կարողանում է Ադիլ շահից խանության ռաղամ (շահական հրովարտակ) կորզել: Ահա այսպես՝ Նադիր շահի կողմից գլխատման դատապարտված քոչվոր ցեղապետը նրա եղբորորդի Ադիլ շահի կողմից բարձրացվեց խանի աստիճանի: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ Ղարաբաղի խանության հիմնադիր հորջորջվող Փանահը խանի տիտղոս ստանալու պահին դեռևս Խամսայում չէր գտնվում, այնտեղ ոչ մի իշխանություն չուներ: Այդ պահին Փանահի խանական տիտղոսը ձև էր առանց բովանդակության:

Իր իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով Փանահը որոշում է անցնել նստակեցության և 1748 թ. Քյաբիրլուի մահալում կառուցում է Բայաթ բերդը, որի տեղի ընտրության գործում կարևոր դեր էր խաղացել քյաբիրլուի ցեղապետի դստեր հետ Փանահի ամուսնությունը:

Խամսայի մելիքները, զգալով իրենց մերձակայքում այս նոր ուժի երևան գալը, միանում են Շիրվանի կառավարիչ Հաջի Չելեբիի հետ և արշավում Բայաթի վրա: Փանահ խանն իր ցեղակիցներով ամրանում է Բայաթում և սկսում պաշտպանվել: Ամրոցի պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում և դաշնակիցները վերադառնում են իրենց տեղերը, անշո՛ւշտ, հաջորդ տարի արշավանքը կրկնելու պայմանով: Փանահ խանն, իր հերթին, գալիս է այն եզրակացության, որ հարթավայրում գտնվող Բայաթ ամրոցը չի կարող հուսալի սպաստարան լինել թշնամիների հետագա արշավանքների դեպքում: Նման պայմաններում անգործությունը հավասարագոր էր կործանման: Եվ նա, առանց ժամանակ կորցնելու, «իրեն հակառակ ցեղերի և հայ մելիքների դեմ հաջորդությամբ կռվելու համար մի նոր բերդ հիմնեց Թարնակյուտ անունով տեղում, Շահբուլաղ մեծ աղբյուրի վրա, որ համարյա Խաչենի սահմանագլուխն էր կազմում: Այդ նոր բերդի մեջ էլ նա շուկա ու մզկիթ կառուցեց և 1749 թվին հաստատվելով այնտեղ՝ սկսեց ընդհարումներ Ջրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքների հետ, աշխատելով քանդել մելիքների միությունը»¹⁸: Բերդի տեղի ընտրության գործում կարևոր դեր է խաղացել նաև հորդառատ աղբյուրի առկայությունը, որի շնորհիվ լուծվել է ամրոցի ջրամատակարարման խնդիրը: Այդ աղբյուրի անունով էլ բերդը կոչվել է Շահբուլաղ:

Փանահի կողմից Բայաթի և Շահբուլաղի բերդերի կառուցումը ոչ թե շրջապատի թշնամիների ուշադրությունը շեղող հնարք էր կամ էլ սոսկ «փորձաշրջան» նրա համար, ինչպես սխալմամբ կարծում է քաղաքագետ Գ. Բարսայանը¹⁹, այլ կոնկրետ իրավիճակով պայմանավորված անհրաժեշտություն: Այդ ժամանակահատվածում թշնամիների ուշադրությունը (հայտնի չէ, թե ինչից) շեղելուց առավել

17 Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, с. 67.

18 Լեն, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, եր., 1973, էջ 265:

19 Տե՛ս Բաբայան Դ., Политическая история Карабахского ханства в контексте Арцахской дипломатии XVIII века, Ер., 2007, с. 39-42.

Փանահը սեփական անվտանգությունն ապահովելու խնդիր էր լուծում և չէր էլ կարող ենթադրել, որ իրեն երբևէ բախտ կվիճակվի բնավորվել Արցախի սրտում: Այդ առիթը ներկայացավ այն ժամանակ, երբ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը իր հետ թշնամացած Արցախի մյուս չորս մելիքությունների տիրակալներին դիմադրելու համար դաշնակցեց Փանահի հետ՝ նրան տրամադրելով իր մելիքության տարածքում գտնվող Շուշի բերդը: Այս կապակցությամբ ռուս նշանավոր գորավար Ա. Սուվորովը իրավացիորեն նկատել է. «Իր հայրենիքի այս դավաճանը կանչել է Փանահ խանին... տվել նրա ձեռքը իր ամուր բերդը՝ Շուշի դալան և տղնախով հանդերձ հպատակվել նրան»²⁰:

Այդ պահի դրությամբ նորաստեղծ խանության կազմի մեջ էին մտնում Գաշտային Գարաբաղի մի մասը և Շուշին: Մակայն Շուշին էր, որ կենսունակություն հաղորդեց տափարակներում անխուսափելի կործանման դատապարտված խանությանը՝ ձևը վերածելով բովանդակության:

Արցախում քոչվոր ջևանշիր ցեղի սարըջալլու ճյուղի ցեղապետ Փանահի հայտնվելուց հետո Խամսայի մելիքները ստիպված էին դիմակայել նոր մարտահրավերների: Հենց Փանահի ժամանակներից սկսվեց այլացեղ և այլակրոն էթնիկ տարրերի ներթափանցումն Արցախ: «Գարաբաղի նորահաստատ խանության համար կարևոր քաղաքական հարց էր մահմեդական ազգաբնակչություն կազմելը երկրի այն կողմերում, ուր չկար այնպիսի տարր, որը պիտի խանական իշխանության նեցուկը դառնար: Փանահ խանը, դավաճանությամբ սողոսկելով գուտ հայաբնակ Խամսայի երկրի սիրտը, շուտ զգաց, որ Շուշու ժայռերը դեռ բավարար հիմք չեն տիրապետություն հաստատելու համար,– իրավացիորեն նկատում է Լեոն,– և նա շտապեց թուրք թափառական ցեղեր գրավել դրսից՝ հարևան խանություններից, խոստանալով նրանց զանազան արտոնություններ: Այսպիսով, Վրաստանից և այլ տեղերից Գարաբաղ փոխադրվեցին փյուսյան, կարաչարի, ջինլի, դեմիրչի-հասանլու, դրզըլ-հաջիլի, սաֆի-բյուրդ, բոյ ահմեդլի, սահաթլի, քենգեբլու և այլ շատ թափառական ցեղեր: Հոր օրինակին հետևելով, Իբրահիմ խանն էլ ամեն ջանք գործ էր դնում՝ դրսից բերելու նոր մահմեդական տարրեր»²¹: Անվանի պատմաբանի բերած ցեղերի այս շարանին կարող ենք ավելացնել թուրք-թաթարական քոչվոր ու կիսավայրենի այնպիսի ցեղախմբերի, ինչպիսիք են ջևանշիրցիները, սարըջալլուները, օթուզիքիները, քյաբիլուները, իգիրմիդորդները, քուլանիները և այլք, որոնց բնակեցումը Գարաբաղի տարածքում **խկական չարիք դարձավ արցախահայության համար**: Խաշնարած ցեղերի՝ Արցախ ներթափանցելուց հետո ընկած ողջ ժամանակաշրջանը հագեցած է եղել բնիկ հայերի և եկվոր էթնիկ տարրերի հակամարտությամբ: Բերված ցեղախմբերը, առաջին հերթին, Փանահ խանի համար հուսալի դաշնակիցներ էին Արցախի՝ իրեն չենթարկվող մելիքությունների դեմ պայքարի ժամանակ:

Նախ Փանահ խանը ուխտադրժորեն ձերբակալեց հայ մելիքների կողմից իր մոտ բանակցությունների եկած Ջրաբերդի Ալլահոուլի սուլթանին և, Նախիջևանի կառավարիչ Հեյդար Դուլի խանի դրոմամբ, հրամայեց գլխատել նրան: Փանահն այդպես էր վարձահատույց լինում իր կյանքը Նադիր շահի դահիճների ձեռքից փրկած Ջրաբերդի մելիքին: Ալլահոուլի սուլթանին հաջորդեց նրա եղբայրը՝ Մելիք-Ադամը (Հաթամ):

20 Нерсисян М., А. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1780-х годах, Ер., 1981, с. 136.
21 Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 303:

Փանահի հաջորդ գոհը դարձավ Խաչեն գավառի տիրակալ Մելիք-Ալլահվերդի Հասան-Ջալալյանը, որը դավադրաբար սպանվեց 1755 թվականին: Դրանով անդառնալի հարված էր հասցվում Հասան-Ջալալյանների աշխարհիկ իշխանությանը: Այնուհետև, Մելիք-Ալլահվերդուն դավելու համար, Փանահ խանը Խաչենի մելիք է նշանակում Խնձրիստան գյուղի տանուտեր Միրզախան Մելիք-Միրզախանյանին: Այսպիսով, Արցախի հինգ մելիքություններից երկուսը՝ Վարանդան և Խաչենը, այլևս անվնաս էին Փանահի համար, իսկ Գյուլիստանի, Ջրաբերդի և Դիզակի մելիքությունների վրա նրա իշխանությունը չէր տարածվում:

Այդ դեպքերից հետո «անկալ մեծ իմն հակառակություն ընդ Փանահ խանի Ջուանչիր գաւառին. այս ինչ հակառակություն տեսալ մինչև ցեօթն ամ անընդ-հատ իմն շարունակութեամբ ընդ միմեանց պատերազմեալ յերկոցունց կողմանց եղեալ անթիւ արիւնհեղութիւն»²²: Այդ ժամանակ Դիզակի Մելիք-Եսային առաջինն էր, որ գիտակցեց կանոնավոր զորախմբերի առկայության անհրաժեշտությունը: Բնավ էլ պատահական չէ, որ այդ գաղափարը ծնվել էր հենց Դիզակի Մելիք-Եսայու մոտ: Կտրված իր երկու դաշնակիցներից՝ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփից և Ջրաբերդի Մելիք-Ադամից, նա հարկադրված էր միայն սեփական ուժերին ապավինած պատերազմել Փանահի և Վարանդայի տխրահռչակ տիրակալ Մելիք-Շահնազարի դեմ: Առանց կանոնավոր և մարտունակ զորաջոկատների առկայության նա, բնականաբար, ի վիճակի չէր լինի երկար դիմակայել խանական զորքերի հարձակումներին: Հայ պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը (Հովսեփ Ներսիսյանց) գրում է, որ «Փանահի խանության սկզբնական շրջանում Դիզակի Մելիք-Եսային, որը հայտնի էր իր քաջությամբ, նրա դեմ բազում կռիվներ է մղում: Որոշ ժամանակ (յոթ տարի – Ա. Մ.) նրանց միջև թեժ մարտեր էին տեղի ունենում: Եվ մի անգամ Մելիք-Եսային Փանահ խանի զորքը այնպես է ջախջախում ու ցաքուցրիվ անում, որ նա, Բայաթի կողմը փախչելով, մեկ ամիս անտառներում է անցկացնում՝ չհամարձակվելով այնտեղից դուրս գալ»²³:

Փանահի դեմ հաջողությամբ մարտնչում էին նաև Մելիք-Եսայու դաշնակիցները՝ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը և Ջրաբերդի Մելիք-Ադամը: Նրանց «ամբողջի (Ջրաբերդի – Ա. Մ.) անմատչելիության շնորհիվ Փանահ խանը չէր կարողանում հասնել իր նպատակին,– գրում է Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը,– այլ լեռնափեշերին փռված ցանքերն էր իր զորքի ձիերի սմբակների տակ տալիս... Սակայն երկու մելիքները, չնայած անասելի զրկանքներին, չորս տարի շարունակ ցույց տվեցին անասանության և համառության օրինակներ: Այդքան երկար ժամանակի ընթացքում նրանք չնահանջեցին սպանության և ավարառության ճանապարհից՝ դրսևորելով համառության և հանդգնության օրինակներ: Նրանք գլխավորում էին [այժմ] հանգուցյալ Փանահ խանի դեմ մարտի եկած շրջապատի խաների զինված ջոկատները և ոչ մի քայլ չէին նահանջում նրա դեմ սկսած պայքարից»²⁴:

Հետագայում այդ մելիքները նահանջում և ամրանում են Գյուլիստանի բերդում: Այնտեղ Փանահի դեմ նրանց մղած հաղթական կռիվներից մեկի վերաբերյալ հետևյալ ուշագրավ տեղեկություններն է հաղորդում կապիտան Օթար Թումանովը 1754 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային հղած զեկուցագրում. «Հայերը գտնվում էին Մյունխում» Գյուլիստանի

22 Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 44:

23 Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 50:

24 Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 60.

բերդում: Նրանց գլխավորները մեկիք Յուսուֆ (Հովսեփ – Ա. Մ.) և մեկիք Աթամ են կոչվում: Սրանք մինչ 1500 [գինված] մարդ ունին: Այս հայերի վրա հարձակվել է Փանա-խանը, հայերը հաղթել են, Փանա-խանի մարդկանցից 300-ի չափ սպանել են: Այս պատերազմը եղավ 1754 թվի օգոստոսի 26-ին»²⁵: Գլխավորությունը շարունակվել է նաև հաջորդ տարում: Ինչպես տեղեկանում ենք Օթար Թումանովի 1755 թ. մարտի 21-ի զեկուցագրից. «Սղնախի հայերը մեկուսացած են իրենց տեղում, ներկայումս Փանա-խանին և թուրքերին չեն ծառայում»²⁶: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 20-ի զեկուցագրով Օթար Թումանովը հաղորդում է Ղզլարի պարետ Իվան ֆոն Ֆրաունդորֆին. «Սղնախի հայոց մեկիք Յուսուֆը այստեղ (Վրաստան – Ա. Մ.) թագավորների մոտ եկավ իր ընտանիքով՝ 60-ի չափ մարդկանց ուղեկցությամբ: Սղնախը դատարկվել է: Իրոք հացի թանկություն է եղել այնտեղ... Գյուղացի-ռայաթը Փանա-խանին է մնացել: Մեկիք Ադամն իր ընտանիքը Գյանջա է ուղարկել, ինքը դեռևս իր բերդումն է գտնվում, սակայն ներկայումս ոչ մի տեղից օգնություն չի երևում»²⁷: Այսպիսով, չղիմանալով Փանահ խանի հարածուն ճնշմանը, մեկիքները գորքի և ժողովրդի մի մասի հետ հեռանում են իրենց տիրույթներից և ապաստանում Գանձակի Շահվերդի խանի մոտ, ապաստելով հարմար առիթի՝ Փանահի դեմ իրենց գոտեմարտը շարունակելու համար: Յոթ տարի մեկիքները մնում են Շամխորում:

Լսելով Փանահ խանի հզորացման մասին, 1757 թ. մեծաքանակ զորքով Շուշիի վրա է արշավում Մազանդարանի կառավարիչ Մուհամմադ Հասան խան Դաջարը՝ Իրանի ապագա շահ Աղա Մուհամմադ խանի հայրը: Նրա բանակը կանգ է առնում Շուշիի մերձակայքում գտնվող Խաթուն-Արխ վայրում: Սակայն, շուրջ մեկ ամիս տևած պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում, և Մուհամմադ Հասան խանը, լսելով Քերիմ խան Չենդի ուժեղացման ու դեպի Արաղ շարժվելու մասին, հապշտապ հետ է վերադառնում:

Մուհամմադ Հասան խանի ձեռնունայն վերադարձից հետո 1761 թ. մեծաքանակ բանակով Ղարաբաղ է արշավում Ուրմիայի կառավարիչ Ֆաթալի խան Աֆշարը, որը եղել էր Նադիր շահի առաջապահ զորագնդի հրամանատարը: Նրա բանակը կանգ է առնում Ասկերանի մոտ գտնվող մի դաշտում, որտեղ ամրություն է կառուցում և ձմեռում: Այդ ժամանակ, ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարելու համար, «Ջրաբերդի ու Թալիշի Մեկիք Աթամն ու Մեկիք Հովսեփը ևս Ֆաթալի խանի մոտ գալով՝ նրա զորքին են միանում: Նրա ամրության կողքին մեկ ուրիշն են կառուցում»²⁸: Վեց ամիս այնտեղ մնալուց հետո կողմերը հաշտության բանակցություններ են սկսում, և «Փանահ խանն արտաքուստ հնազանդություն է հայտնում նրան ու պատանդ է տալիս իր որդի Իբրահիմ-Խալիլ աղային»²⁹: Այդպիսով, Փանահ խանն ընդունում է իր կախվածությունը Ֆաթալի խանից: Որդուն ազատելու նպատակով Փանահը դաշնակցում է հետզհետե հզորացող վեքիլ Քերիմ խան Չենդի հետ, որը Ֆաթալի խանի ղխերիմ թշնամին էր: Նրանց բանակը 1762 թ. Ուրմիայում պարտության է մատնում

25 Մեկիքսեթ-բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, եր., 1955, էջ 107, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Гамрекели, Тбилиси, 1968, с. 140:

26 Մեկիքսեթ-բեկ Լ., նշվ. աշխ., էջ 108:

27 Նույն տեղում, էջ 109, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., с. 296.

28 Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճնարտացի պատմություն, էջ 60:

29 Бакиханов А., Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 130.

Ֆարաբի խանին: Ազատելով պատանդի կարգավիճակով Ուրմիայում գտնվող Իբրահիմ-Խալիլ աղային՝ Քերիմ խան Ձենդը 1762 թ. խանի տիրոջն է շնորհում նրան և ուղարկում Ղարաբաղ, իսկ Փանահ խանին իր հետ վերցնելով՝ տանում է Շիրազ: Թեև ըստ խանության պատմագիրների՝ Քերիմ խանը նրան Շիրազ էր տարել պատվելու նպատակով, սակայն ակնհայտորեն Փանահը նրա մոտ էր գտնվում պատանդի կարգավիճակով: Այս տեսակետի օգտին է վկայում այն փաստը, որ Քերիմ խանը որպես պատանդ իր հետ Շիրազ էր տարել նաև Ղարաղաղի Քյազիմ խանին և Խոյի Շահբազ խան Դումբուլիին: Այդ է պատճառը, որ խանության պատմագիրները քար լռություն են պահպանում Փանահի մահվան հանգամանքների վերաբերյալ: Սակայն բացը լրացնում են հայ հեղինակները, մասնավորապես՝ Ներսեսովն այդ մասին գրում է. «Փանահ խանը դիտմամբ մեռած է ձևացել, մերձավորներին նախօրոք պատվիրելով, որ իր «դին» Ղարաբաղ տանեն, որպեսզի այդպես Շիրազից դուրս գար, ճանապարհին ձի հեծներ և գնար Ղարաբաղ՝ ստանձնելու այնտեղի իշխանությունը: Քերիմ խանը այս հասկանալով ասում է. «Նա իմ լավ բարեկամն էր, պետք է նրա դիակը պատվով ու հարգանքով Ղարաբաղ ուղարկեմ»: Հրամայում է նրա որովայնը պատռել, դեղերով լցնել, որից հետո միայն ճանապարհ է դնում Ղարաբաղ»³⁰: Հիրավի, ճակատագիրն իրեն արժանի մահ էր նախապատրաստել ողջ կյանքը խարդավանքների մեջ անցկացրած այդ մարդու համար. երբեմնի ավագակապետ՝ դարձած մունետիկ, որին կյանքի ալիքները բարձրացրին խանի աստիճանի՝ այնտեղից որպես հասարակ մի խաբեբայի ցած գլորելու համար:

Կարևոր է նաև այն փաստը, որ մահանալուց հետո Փանահն անգամ մի կտոր հող չունեի Խամսայի մելիքությունների տարածքում, որը որպես գերեզմանատեղ ծառայեր նրա համար: Այդ պատճառով հարազատները նրա դիակը տարան և քաղեցին Աղդամի մոտ գտնվող Իմարեթ վայրում:

Ըստ էության, **Փանահ խանին այդպես էլ չհաջողվեց իր իշխանությունը տարածել Գիլգալի, Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքությունների վրա: Փանահի մահից հետո (1762) նրա որդին և հաջորդը՝ Իբրահիմ խանը (1762–1806), դեռ երկար ժամանակ ստիպված էր պայքար մղել այդ ինքնիշխան հայկական մելիքությունների դեմ:**

Ավելին, նորահաստատ խանության դեմ մելիքությունների չմարող պայքարը հաշվի առնելով է, որ 1780-ական թվականներին «Ռուսաստանում մտադրվել էին Արցախի հիման վրա վերականգնել հայոց պետականությունը՝ վերացնելով հայոց հողում հայ մելիքներից մեկի աջակցությամբ դրանից 30 տարի առաջ ստեղծված այսպես կոչված Ղարաբաղի խանությունը»³¹: Ղարաբաղի խաներին չհաջողվեց վերջնականապես ճնշել այստեղ մնացած մելիքների դիմադրությունը: Վեճերը նրանց միջև շարունակվեցին մինչև 1813 թ., երբ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքված Գյուլիստանի պայմանագրի համաձայն Արցախն անցավ Ռուսաստանին³², իսկ 1822 թ. Ղարաբաղի խանությունը վերացվեց:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ այնքան ժամանակ, քանի դեռ մելիքություններից

30 Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 62, տե՛ս նաև Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 467:
 31 Чобанян П., О некоторых вопросах истории Арцаха, «ՊԲ», 2002, N 3, էջ 154: 1780-ական թթ. հայ ազատագրական շարժման մասին տե՛ս Иоаннисян А., Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ер., 1990.
 32 Нагорный Карабах. Историческая справка, Ер., 1988, с. 14, Мурадян П., История – память поколений, Ер., 1990, с. 84.

մեկի տիրակալի սրտում բուն չէր դրել դավաճանության ախտը, նրանք ըստ էության ազատ էին և ինքնիշխան, իսկ երբ Վարանդայի Մելիք-Շահնագար Բ-ի թողտվությամբ Արցախում հաստատվեց վաչկատուն սարքջալուների ցեղապետ Փանահ խանը, վերջինիս և նրա որդուն՝ Իբրահիմ խանին հաջողվեց զգալիորեն թուլացնել Արցախի մելիքությունները: Եվ միայն 1988-1994 թթ. Արցախյան ազատամարտի շնորհիվ հաջողվեց սրբագրել Մելիք-Շահնագարի թույլ տված շուրջ 240-ամյա ճակատագրական սխալը:

Այսպիսով՝ Ղարաբաղի խանությունը ժամանակավոր մի երևույթ էր Հայոց Արցախ աշխարհի պատմության մեջ: Խառնամուսուլթունից ծնված դավաճանի քեթև ձեռքով Արցախ բերված քոչվորների առաջնորդի ու նրա որդու տիրապետությունը չփոխեց ու չէր կարող փոխել երկրամասի հայկական նկարագիրը: Իսկ նրանց ժառանգների հավակնությունները հայկական լեռնաստանի հանդեպ հաջորդ դարերում էլ մնացին Արցախի գովաստում բարձունքները ձգտող քոչվոր-անասնապահների նկրտումների մակարդակին: Անգամ Ղարաբաղի խանության գոյության շրջանում Արցախ աշխարհի հողի ու հարստության տերերը մնացին մելիքները, իսկ նրանց կառուցած շինությունների և նույնիսկ Շուշիի բերդի վրա այսօր էլ մնում է հայի շինարար բազկի հետքը:

Ուստի պարտավոր ենք գիտակցել, որ եթե այսօր ունենք ազատ և անկախ **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն**, ապա նրա կայացման պատմական ետնախորքում, անտարակույս, իրենց անուրանալի դերն ունեն նաև Ղարաբաղի հերոսական մելիքությունները, որոնց տիրակալներին հաջողվեց միջնադարի դժնդակ պայմաններում պահպանել երկրամասի հայեցի նկարագիրը, ինչը հետագայում դարձավ հիմք հայկական երկրորդ պետության վերընձյուղման համար:

Summary

THE ORIGIN OF THE KHARABAGH KHANATE

Artak V. Maghalyan

In the absence of the Armenian independent statehood, the Artsakh principalities were the only force based on which, if possible, the Armenian state could revive. In general, the Artsakh principalities were free and sovereign, so long as the heart of the ruler of one of them was not captured with the sense of treachery. When in 1752 by the connivance of the governor Varanda Melik-Shahnazar II Panah Khan, the head of a tribe of nomadic Sarydzhallu, was firmed up in Artsakh, he and his son Ibrahim managed to significantly weaken the Armenian principalities. Inflicting great damage they could not change the situation in the province.

With the establishment of the Russian dominion in Karabakh the khanate was abolished because of its administrative and political failure and the lack of significant support among the local population.